

"Qərbi Azərbaycanın coğrafiyası"

(I məqalə)

Erkən və son mərhələ orta əsrlərdə, eləcə də yaxın yüzilliklərdə Bütöv Azərbaycanın qərb bölgələrinin (Göyçə gölü və dağları hövzəsi, Zəngəzur dağlıq ərazisi, Araz çayı sahilləri, Ağrı dağının ətəkləri...) tarixi keçmişi, təbii-coğrafi şərait, kökənli müsəlman-türk əhalisinin maddi-mədəni irsi və dini dünyagörüşü, ictimai-sosial vəziyyəti haqqında bu ərazilərə səyahət etmiş italyalı Marko Polonun (1254-1324) "Marko Polonun kitabı" (1298), iranlı coğrafiyaşünas Əbül-Qasim İbn Xordadbehin (820-912) "Yollar və ölkələr haqqında kitab", ərəb yazıçısı, tarixçisi və coğrafiyaçısı Şahabəddin Yaqut əl-Həməvinin (1178-1229) "Ölkələr haqqında lüğət", alman səyahətçisi Adam Olearinin (1599-1671) hazırladığı qlobusda (1654-1664-cü illərdə) təsvir edilən ərazilərdə və göstərilən toponimlərdə, rus tədqiqatçıları S.M.Bronevskinin (1763-1830) "Qafqaz haqqında yeni coğrafi və tarixi məlumatlar" (1823) və Y.A.Poxomovun (1880-1965) "Azərbaycan tarixinin qısa kursu" (1923)... əsərlərində həm də tarixi-coğrafi dövlətçiliyimizlə bağlı mühüm faktlar verilmişdir.

Azərbaycan dövlət tarixçiliyində

orta əsrlər və sonrakı dövrlərdə mövcud olmuş Eldənizlər (1136-1225-ci illər) və Səfəvilər (1501-1722-ci illər) dövlətlərinin əhatə etdiyi Qərbi Azərbaycan regionunun (Qarabağ dağlıq yaylası ilə Zəngəzur dağlıq silsiləsində olar ərazilər, Şahdağ (Şərqi Göyçə) silsiləsindən Göyçə gölü istiqamətində Şərur-Dərələyəz dağlıq silsiləsinə, Araz çayına, Ağrı dağına və Gümrü şəhərinə kimi uzanan geniş təbii-coğrafi ərazilər, 30 min kv.km sahəni əhatə etməklə) 1813-cü il oktyabr ayının 12-də Murov dağının yamacında, İncəçay çayı hövzəsindəki (indiki Goranboy rayonuna aid) Gülüstən kəndində

(XI maddədən ibarət), 1828-ci il fevral ayının 13-də Təbriz şəhəri yaxınlığında Türkmənçay kəndində bağlanmış (XVI maddəli) Rusiya (Romanovlar hakimiyyəti) - İran (Qacarlar sülaləsinin) dövlətləri arasındakı eyni adlı mürtəcə müqavilələr hesabına mütləq inzibati-siyasi baxımından idarə edilməsi itirilmişdir.

XVIII əsrdə Qərbi Azərbaycan ərazisi bütünlüklə Naxçıvan, Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının (Gəncə bəylərbəyliyi) əhatəsində yerləşən İrəvan xanlığının, eləcə də Şəmşəddil sultanlığının (1747-1801-ci illərdə, sahəsi 4481,4 kv.km) inzibati-idarəetmə sistemində aid edilmişdir.

XIX əsrdə çar Rusiyasının Qafqaz canişinliyinin idarəçiliyinə verilmiş Azərbaycan hüdudlarının sərhəd xətlərinin keçdiyi və 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cumhuriyyətinin qərb bölgələrini əhatə edən tarixi-coğrafi ərazilər 1850-ci ildə təbii edilmiş inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun olaraq İrəvan quberniyasının 7 qəzasında (Aleksandropol-Gümrü, mərkəzi Gümrü şəhəri; İrəvan, mərkəzi İrəvan şəhəri; Naxçıvan, mərkəzi Naxçıvan şəhəri; Sürməli, mərkəzi İqdır şəhəri; Şərur-Dərələyəz, mərkəzi Baş-Noraşen kəndi; Üçmüəzzin, mərkəzi Sərdarabad kəndi və Yeni Bəyazid, mərkəzi Yeni Bəyazid kəndi) paylanmaqla təqribən 1,5 milyon nəfərə qədər əhalini əhatə etmişdir.

1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının yaradılması nəticəsində Şuşa qəzasına aid olan Zəngəzur mahalının torpaqları hesabına mərkəzi Gorus şəhəri olmaqla eyni adlı qəza yaradılır. Eləcə də, Naxçıvan qəzasının tərkibindəki Mehri nahiyəsi də Zəngəzur qəzasına daxil edilir.

Çar Rusiyasının

Tiflis şəhərində yerləşən Qafqaz Hərbi Dairəsinin Hərbi Topoqrafiya bölməsi tərəfindən çap edilən "Cənubi Qafqaz. 1903-cü il" xəritəsində Qazax qəzasının qərb sərhəddi Göyçə gölünün 5 km-dən keçməklə, Çubuqlu-Toxluca-Ağbulaq kəndləri boyunca (bu kəndlər indi Qərbi Azərbaycan ərazisindədir) uzanaraq Şah-

dağ zirvəsində (3216 m) kəsişirdi, bu hissə Çaykənd, Dilican, Əmir-Xeyir, Çəmbərək, Gölkənd, Polad Ayrım kəndlərini əhatə etməklə "İncə dərəsi"nin qərb hissələrini, İncəsü çayının mənbəyini tuturdu. Sonrakı mərhələdə qəzanın Yuxarı Əskipara,



Sofulu və Barxudarlı kəndləri anklav (əhatəsindəki ərazilərdən asılı olmayan idarəetmə formasında) halında Qaraqoyunlu (haylar 1938-ci ildə adını dəyişərək Noyamberyan qoymuşlar, 1995-ci ildən Tavuş vilayətinə (mərzliyinə) daxildir) nahiyəsi daxilində saxlanılmış, idarəetməsi Qazax payonuna aid olmuşdur.

Eyni hal, Şərur rayonunun (hazırda Sədərək) Kərki inzibati-ərazi vahidinə (19 kv.km) də şamil edilmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi 1990-cı ildə Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt edilərək adı dəyişdirilmiş, Tıqranaşen kəndi kimi Ararat vilayətinə daxil edilib.

1920-ci ildə İrəvan quberniyası (Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının qərb hissələri istisna olmaqla) və Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi yeni yaradılmış Ermənistan Respublikasının yaradılması nəminə Azərbaycan Respublikasının idarəçiliyindən çıxarılmış, inzibati-coğrafi sərhədləri zorla dəyişdirilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü (indiki Ermənistan Respublikası ərazisi) 1920-1928-ci illərdə 10 qəzaya və 1929-cu ildə 5 dairəyə (Zəngəzur, Lori, Sevan, Leninakan,

İrəvan) ayrılırsa da, 1930-cu ildən 36 rayon yaradılmışdır.

Hazırda bu region 11 vilayət (əvvəlki adlar dəyişdirildiyindən toponimlər yabancı dildədir: Araqate - mərkəzi Aştarak şəhəri; Ararat - Artaşat (Qərbi Azərbaycanın Araz çayı yaxınlığındakı ən qədim, yaşı iki min ilə çatan Qəmərlı şəhərinin dəyişilmiş adı) şəhəri; İrəvan - İrəvan şəhəri; Armavir - Armavir (1932-ci ilədək Sərdarabad adlanıb, İrəvan vilayətində ən hündür Alagöz dağının (4090 m, adı dəyişdirilərək "Araqats" qoyulub) ətəyində yerləşir, 1992-

ci ilədək Oktamberyan şəhəri; Vayots-Dzor (Dərələyəz toponiminin dəyişdirilməsi halı) - mərkəzi Yexeq-nadzor şəhəri; Syünik - Qafan şəhəri; Şirak - Gümrü şəhəri; Tavuş - İcevan şəhəri; Kotayk - Razdan (Zəngi çayı sahilində salınan Aşağı Axta kəndi adlanıb 1959-cu ilədək) şəhəri; Qeqarkunik - Vardenis (1969-cu ilədək Basarkeçər adlanıb) şəhəri; Lori - Vanadzor (1935-ci ilədək Qarakilsə adlanıb, 1935-1992-ci ilədək Leninkan) şəhəri) daxilində 53 inzibati-icma formalı idarəetmə sistemi təbiiq edilir.

Təbii-coğrafi yerləşmə

xüsusiyyətinə görə Qərbi Azərbaycan regionu (Ermənistan Respublikasının 1995-ci ildən sonra təbiiq etdiyi inzibati-ərazi bölgüsü baxımından) Gürcüstan Respublikası (Tavuş, Lori və Şirak vilayətləri üzrə), Türkiyə Cumhuriyyəti (Şirak, Armavir, Araqats və Ararat vilayətləri boyunca), Naxçıvan Muxtar Respublikası və İran İslam Respublikası ilə (Ararat, Vayots-Dzor və Syünik vilayətləri hüdudlarında) həmsərhəddir.

Ayrı-ayrı orografik relyef və hidrografik şəbəkə müxtəlifliyinə görə qeyd edilən bu sərhəd qonşuluğunda yerləşən Qarabağ dağlıq yaylası (Dəlidağ zirvəsi, 3616 m) və Zəngəzur dağlıq silsiləsi (Qarıcıq zirvəsi, 3906 m) Mehri, Qafan, Gorus nahiyələrini (indiki Syünik vilayəti) əhatə edir, cənubdan isə Araz çayı axır (120 km məsafədə), Şahdağ silsiləsinin qərb yamaqları ilə Göyçə gölü (Qərbi Azərbaycanda ən hündür (1926 m) dağ gölü, ən dərin yeri 78 m) və dağ hövzəsi Basarkeçər nahiyəsini (adını dəyişib Qeqarkunik vilayəti qoyublar), Şərur-Dərələyəz dağlıq (Kükü dağı, 3120 m) silsiləsinin şimal, şimal-qərb hissəsi Araz çayı ətrafını, Ağrı dağının (Anadolu yaylasının ən hündür yeri, 5165 m) vadisini, Ağba və Şirəel mahallarını (hayca Vayots-Dzor və Ararat vilayətləri adlanır) tutur. Türkiyə Cumhuriyyəti ilə Qərbi Azərbaycan regionu (Armavir, Araqats və Ararat vilayətləri boyunca) Araz çayı və Ağrı dağı ilə sərhədlənir.

Qərbi Azərbaycan hüdudlarında,

mərkəzi hissədə iri orografik relyef formaları sırasında Arazboyu Ağrıdağ vadisi (haylar Ararat düzü adlandırır), Pəmbək (Hamamlı aşırımı, 2375 m; Şiş Əhməd (haylar Tejler adlandırır) zirvəsi, 3101 m), Göyçə dağlıq silsilələri (Acıdağ zirvəsi, 3597 m) və Basarkeçər silsilələri (Çaxırlı yaylası, Basarkeçər zirvəsi, 3521 m; sonuncu iki silsiləni Səlim aşırımı, 2410 m ayırır) xüsusilə səciyyəvidir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi cənub-qərbdən, cənubdan xarici ölkələrdən Türkiyə Cumhuriyyəti və İran İslam Respublikası (Mehri dağlıq silsiləsi, 3256 m; Araz çayı boyunca), şimalda isə Gürcüstan Respublikası ilə (Borçalı yaylası, Çötin dağı, 2243 m) hüdudlarında qonşuluq yaratmışdır.

Göründüyü kimi, regionun təbii-coğrafi şəraitinin mürəkkəbliyi və zənginliyi ərazinin tarixi, ictimai-iqtisadi, beynəlxalq strateji əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qismət Yunusovlu,
BDU-nun müəllimi

